

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL FIXING OF LEGAL WARRANTY OF ACCESS TO PUBLIC INFORMATION IN UKRAINE

Теплюк С.П.,
суддя

Черкаський районний суд Черкаської області

Стаття присвячена висвітленню актуальної проблеми конституційного права – визначенню юридичних гарантій прав людини і громадянина, закріплених в Конституції України. У роботі розкриті такі питання: що є юридичною гарантією прав і свобод людини і громадянина, яку систему мають дані гарантії, якими юридичними гарантіями конституційно закріплені права людини і громадянина на доступ до публічної інформації.

Ключові слова: Конституція України, права людини і громадянина, юридичні гарантії, публічна інформація, доступ до публічної інформації.

Статья посвящена освещению актуальной проблемы конституционного права – определению юридических гарантий прав человека, закрепленных в Конституции Украины. В работе раскрыты следующие вопросы: что является юридической гарантией прав и свобод человека и гражданина, какую систему имеют данные гарантии, какими юридическими гарантиями конституционно закреплены права человека и гражданина на доступ к публичной информации.

Ключевые слова: Конституция Украины, права человека и гражданина, юридические гарантии, публичная информация, доступ к публичной информации.

The article is devoted to the coverage of the actual problem of constitutional law – the definition of legal guarantees of human rights enshrined in the Constitution of Ukraine. The paper reveals the following issues: what is a legal guarantee of the rights and freedoms of man and citizen, what system have these guarantees, what legal guarantees. In addition, what legal guarantees are the constitutionally enshrined human rights and citizen's access to public information?

Legal guarantees of the right to access public information begin with their constitutional consolidation, which dictates further legislative regulation. The constitutional determination of information rights in the context of the duty of the authorities and their officials, including the legislator, to act on the basis of the Constitution of Ukraine, as well as in the context of Art. 92 on the determination of human rights and guarantees by the laws of Ukraine, constitutes a constitutional guarantee of legislative regulation of existence and the exercise of these rights.

The paper noted that the problem of legal consolidation of legal guarantees of the right to public information is extremely relevant for Ukraine. It includes two assemblies. The first is related to the definition of the content and scope of the rights to public information in the law, and the second aspect – with the legislative regulation of the process of implementing these rights. Only in the presence and real functioning of these elements, we can say that there are legal guarantees of the right to public information in the state.

It is concluded that the Constitution of Ukraine establishes a number of guarantees of human rights and citizen's access to public information, however, they are not sufficiently clearly defined and only in the process of their legislative detail, they acquire a more specific expression. The specification of constitutional guarantees at the level of the law was carried out in the basic law of the public sphere «On access to public information», which was adopted on January 13, 2011.

Key words: Constitution of Ukraine, human and citizen rights, legal guarantees, public information, access to public information.

Проблема визначення поняття «юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина» у науковій літературі не отримала однозначного вирішення. В одних випадках автори пишуть про «юридичні гарантії забезпечення прав людини», зокрема В. В. Копейчиков вважав юридичні гарантії забезпечення прав і свобод людини поняттям комплексним, таким, що поширюється на всі сфери, форми та методи діяльності державних і громадських організацій, а також громадян, яке охоплює практичну реалізацію прав і законних інтересів особистості [1, с. 23]. У праці іншого автора визначається про поняття юридичних гарантій реалізації прав людини в суспільстві як закріплені в законі засоби, що є правовим виразом загальних умов, якими забезпечується можливість правомірної реалізації та охорони прав людини [2, с. 21].

У нашому дослідженні мова йде про «юридичні гарантії прав людини», оскільки саме термін «гарантії прав людини» використовується в Конституції України (ст. 3, п. 1 ст. 92 Конституції України).

Л. Д. Воеводін називає юридичними гарантіями ті правові засоби і способи, за допомогою яких у суспільстві забезпечується громадянам реалізація їх прав і свобод. Функціями гарантій, на його думку, є створення можливості більш повного перетворення в життя прав і свобод людини, їх охорона та захист від порушень з боку як окремих органів держави, посадових осіб, так і громадян [3, с. 16].

В. С. Нерсесянц називає юридичними гарантіями систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних,

інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав, відповідних їм обов'язків [4, с. 61]. Як систему юридичних засобів і способів охорони й захисту прав людини та громадянина визначають юридичні гарантії Н. І. Матузова та О. В. Малько [5, с. 315]. «Юридичні гарантії, – вказує І. Й. Магновський, – це сукупність умов та спеціальних правових способів і засобів, за допомогою яких забезпечується безперешкодне здійснення прав і свобод, їх охорона та захист» [6, с. 183].

Більш вузькими є визначення поняття юридичних гарантій, які умовно можна назвати «нормативним», «порядковим» та «процедурним».

Наприклад, М. С. Малеїн зазначає, що юридичні гарантії – це норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів. Якісна характеристика юридичних гарантій передбачає оцінку всієї діючої системи права в цілому, з точки зору повноти охоплення правовим інструментарієм усіх найбільш важливих взаємовідносин державних органів та громадян, а також громадян між собою [7, с. 43]. С. Н. Братусь стверджує, що юридичні гарантії знаходяться як в самих правових нормах, що мають на меті регулювання шляхом встановлення прав і обов'язків суспільних правовідносин, так і в тих нормах, у рамках яких здійснюється юрисдикція при порушенні цих обов'язків і тим самим забезпечується за допомогою державного примусу реалізація матеріаль-

ного суб'єктивного права і виконання порушеного або нового обов'язку [8, с. 91].

Деякі вчені під юридичними гарантіями розуміють певні конкретні права, процедури та юридичні конструкції: право знати свої права і обов'язки; право на юридичну допомогу, у т. ч. безкоштовну; право на судовий захист; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю; право на встановлення юридичної відповідальності за порушення чи обмеження прав людини; систему таких юридичних конструкцій, як презумпція невинуватості, заборона зворотної дії закону, який встановлює або посилює юридичну відповідальність за правопорушення, неможливість бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення [9, с. 457].

Зважаючи на це, Н. В. Вітрук поділяє юридичні гарантії на дві групи: 1) гарантії реалізації прав і свобод; 2) гарантії охорони прав і свобод [10, с. 31]. Так само К. Б. Толкачов вважає, що юридичні гарантії поділяються на гарантії реалізації і гарантії охорони (захисту). Реалізація прав і свобод є неможливою без їх охорони, оскільки нема такого права, яке не потребує охорони. Гарантії охорони, які є структурними елементами механізму забезпечення прав і свобод, є водночас гарантіями їх здійснення, тобто не можуть існувати за межами реалізації прав і свобод [11, с. 108].

В межах цієї позиції можна дійти висновку про те, що юридичні гарантії прав і свобод людини можуть бути розподілені за їх спрямуванням на: а) діяння або акти публічної влади, спрямовані на збереження існуючих прав і свобод людини, б) діяння або акти публічної влади, спрямовані на забезпечення реальної можливості здійснення людиною її прав і свобод. Якщо юридичні гарантії першої групи стосуються переважно законодавчої функції держави (та пов'язаної з нею конституційної юрисдикції), то юридичні гарантії другої групи стосуються більше адміністративної та правоохоронної діяльності держави, загальної судової юрисдикції, а також діяльності місцевого самоврядування. Тобто, до порушення прав людини «працюють» переважно засоби охорони, а у разі порушення прав – засоби їх захисту та відновлення.

На нашу думку, юридичні гарантії буде правильно пов'язувати з поняттям гарантій прав людини взагалі, розглядаючи їх як один із різновидів гарантій. Тому доцільно погодитися визначенням, яке містить наукова доповідь Ю. С. Шемшученка та інших авторів: «Юридичні гарантії прав людини – це передбачені законодавством діяння або акти, які зобов'язані здійснювати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи для збереження існуючих прав і свобод людини і громадянина та забезпечення реальної можливості їх здійснення суб'єктами цих прав і свобод» [12, с. 45].

Це поняття ми будемо мати на увазі, розкриваючи зміст юридичних гарантій права на доступ до публічної інформації.

При цьому треба відрізнити юридичні гарантії від юридичного обов'язку, який кореспондується з правом людини на доступ до публічної інформації у правовому відношенні. Обов'язки та їх гарантії розрізняє Конституція України у ст. 92: «Виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина». Тобто гарантії прав людини і обов'язки громадянина – це різні юридичні поняття.

Юридичні гарантії не є ні правом, ні обов'язком. Адже право людини – це не просто можливість отримати певне благо, а така можливість, яка гарантується виконанням

відповідного обов'язку іншим суб'єктом правового відношення. Виконання чи невиконання обов'язку залежить від зобов'язаного суб'єкта, тому не можна вважати обов'язок гарантією відповідного права, а суб'єкта обов'язку – суб'єктом вказаної гарантії.

Юридичними гарантіями є такі юридичні дії чи акти, які вимагаються від державних і самоврядних органів влади та їх посадових осіб для того, щоб забезпечити належне виконання юридичного обов'язку, яким задовольняється право суб'єкта, у т. ч. право людини на доступ до публічної інформації.

Згадана формула ст. 92 Конституції України вказує на те, що як права людини, так і їх гарантії та основні юридичні обов'язки громадян визначаються законом України, тобто нормативним актом вищої юридичної сили. Це означає, що усі три юридичні явища (права, обов'язки і юридичні гарантії) охоплюються тими юридичними нормами, які складають зміст закону як нормативного акту.

У теорії права юридичну норму П. М. Рабінович визначає як формально обов'язкове загальне правило фізичної поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю. Структура (внутрішня форма) юридичної норми – це об'єктивно зумовлена потребами юридичного регулювання її внутрішня організація, яка полягає в поділі норми на обов'язкові складові елементи та у закономірних зв'язках між ними. Обов'язкові елементи юридичної норми – диспозиція, гіпотеза, санкція.

Диспозиція – частина норми, в якій зазначаються права й (або) обов'язки суб'єктів. Вона є центральною, основною частиною юридичної норми, оскільки описує дозволу (можливу) або обов'язкову (необхідну) чи заборонену поведінку суб'єктів певного виду. Гіпотеза – частина норми, яка зазначає умови, обставини, з настанням котрих можливо чи необхідно здійснювати її диспозицію. Ці обставини відображаються спеціальним поняттям «юридичні факти». Призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції юридичної норми. Санкція – частина норми, яка встановлює заходи юридичної відповідальності або іншого примусу, які має застосовувати держава до порушника диспозиції. Призначення санкції – забезпечувати беззастережну здійсненість диспозиції юридичної норми [13, с. 150-151].

Тому необхідно поставити питання: до якого з цих елементів віднести вказані юридичні явища, зокрема, юридичні гарантії? Якщо в диспозиції зазначені самі лише права та обов'язки, а обов'язки ми розрізняємо з гарантіями, то для нормативного визначення юридичних гарантій залишаються гіпотеза та санкція юридичної норми. Але гіпотеза, як впливає з її визначення, визначає попередні умови для здійснення прав чи обов'язків, а не ті умови, якими гарантуються права. Як вказує Ю. В. Кудрявцев, поведінка, яка вимагається законом, залежить не так від веління держави, як від наявності або відсутності оточуючих умов, фактів реальної дійсності, з якими пов'язується поведінка [14, с. 37].

Таким чином, залишається єдиний елемент норми, в якому визначаються юридичні гарантії, тобто санкція юридичної норми як її частина, яка встановлює заходи юридичної відповідальності або іншого примусу, які має застосовувати держава до порушника диспозиції.

Тоді вийде, що найпершими юридичними гарантіями прав і свобод людини виявляються заходи юридичної відповідальності, які застосовуються державою до порушників цих прав. Крім того, юридичними гарантіями вказаних прав людини необхідно вважати заходи іншого примусу, що застосовуються за ці порушення. Однак цим ми поняття юридичних гарантій обмежимо гарантіями лише на випадок порушення права, тобто звукуємо поняття «юридичні гарантії права людини» до більш вузького по-

няття «юридичні гарантії захисту та відновлення права людини».

Але таке звуження поняття юридичних гарантій суперечить розподіленню гарантій за їх спрямуванням на збереження існуючих прав і свобод людини та на забезпечення реальної можливості здійснення людиною її прав і свобод, про що нами було зазначено раніше.

На нашу думку, ця суперечність є результатом вузького трактування поняття «санкція юридичної норми», на яке звернув увагу О. І. Ющик у своїй праці «Теоретичні основи законодавчого процесу» [12].

Звичне уявлення про санкцію юридичної норми як про заходи, що вживаються до порушника норми, виявляється поверховим, незначним уявленням, яке є недостатнім для праворозуміння. При цьому, якщо одні автори розглядають санкцію як необхідний елемент правової норми, то для інших наявність санкції в структурі норми не є обов'язковою. Так, з точки зору концепції «дволанковості норми», обов'язковими елементами норми є гіпотеза і диспозиція, а санкція у складі даної норми може бути відсутня, оскільки норма забезпечується або санкцією інших норм, або усією системою права. Санкція завжди існує як правило поведінки для органу держави, який здійснює примусові заходи до порушника. У зв'язку з цим С. М. Братусь зазначає, що не кожна окремо взята стаття закону є нормою права. У багатьох випадках законодавець формулює правоположення, що містить тільки гіпотезу і диспозицію, а іноді й саму лише диспозицію, і нелегко, спираючись навіть на всю систему права, не кажучи уже про окрему галузь права, знайти санкцію або гіпотезу [15, с. 192].

У будь-якій правовій системі є недосконалі норми, не наділені санкцією. Існують правоположення-дефініції, правоположення-принципи, правоположення, які лише через правові норми і лише у сполученні з ними визначають поведінку учасників суспільних відносин... Важко погодитися з тим, що норма права, маючи на увазі її логічну структуру, як певний масштаб і регулятор поведінки вичерпується тільки одним або двома елементами. Норма права, а не стаття закону, що уже неодноразово відзначали прибічники трьохелементної структури, повинна бути наділена санкцією, бо без неї стираються рамки, межі можливої або обов'язкової поведінки. Норма без санкції перестає бути мірою, масштабом поведінки, оскільки порушення цієї міри, вихід за вказані рамки не потягне за собою належну реакцію, державний осуд і державний примус, що забезпечують у порядку «зворотного зв'язку» регулювання порушених відносин.

На думку О. І. Ющика, трьохелементна «логічна структура» норми має бути пояснена з точки зору її необхідності, проте остання не впливає з уявлення про норму ні як про «масштаб», ні як про «регулятор» людської поведінки. Тому автор розглядає юридичну норму як єдність трьох моментів процесу, що виступають як гіпотеза, диспозиція і санкція юридичної норми. Гіпотеза в нормі є сукупністю юридичних фактів, які складають повне коло умов існування права. Диспозицією є суб'єктне право в його співвідношенні з юридичним обов'язком, яке становить визначений умовами предмет норми. А санкція визначена автором як юридична діяльність державного апарату в якості суб'єкта нормативного регулювання поведінки людей, завдяки якій право стає дійсним за визначених гіпотезею умов і обставин [12, с. 30-31].

Таке трактування санкції юридичної норми як усієї нормативно-регулюючої діяльності органів державної влади та їх посадових осіб, завдяки якій конституційне право людини виявляється дійсним, гарантованим, дає можливість охопити поняттям юридичних гарантій більш широке їх коло – як гарантії збереження існуючих прав людини, так і гарантії забезпечення реальної можливості здійснення нею цих прав. При цьому буде враховано ви-

могу ст. 19 Конституції України, яка зобов'язує органи влади та її посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Таким чином, цією статтею конституційно закріплюється у загальному вигляді санкція всіх норм, які регулюють діяльність органів і посадових осіб публічної влади, у т. ч. встановлюють юридичні гарантії інформаційного права людини, зокрема і права на доступ до публічної інформації.

Тому, щоб дослідити юридичні гарантії права на доступ до публічної інформації, потрібно проаналізувати норми законодавства, якими регулюються відповідні інформаційні відносини, з урахуванням визначеного нами доступу до інформації як предмета правового регулювання.

Належить відзначити, що проблема юридичних гарантій права на публічну інформацію є надзвичайно актуальною для України. Вона включає два аспекти. Перший з них пов'язаний з визначенням у законі змісту та обсягу самих прав на публічну інформацію, а другий аспект – із законодавчим регулюванням процесу реалізації вказаних прав. І лише за наявності та реальному функціонуванню цих елементів можна говорити про те, що в державі існують юридичні гарантії права на публічну інформацію.

Для того, щоб досягти належної реалізації прав і свобод людини, потрібно найперше чітко визначити їх у законі. Цю функцію в більшості сучасних держав виконують їх конституції, закріплюючи різний за змістом і обсягом набір конституційних прав громадян.

З цієї точки зору важливе значення належить ст. 22 Конституції України, яка є однією з ключових статей у розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Вона встановлює, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. У цій статті також міститься важлива вимога, згідно з якою при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Водночас даною статтею передбачено, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними [12, с. 48-49].

Разом з тим, в літературі критично оцінюється думка, що гарантії прав людини є елементом не усього механізму правового регулювання як такого, а належать до його частини, пов'язаної із забезпеченням реалізації прав людини, і що питання про гарантії постає тоді, коли здійснюється перехід від повинного до суцього; що гарантії – це проблема реальності правового явища, одне з головних питань правильного застосування правових норм, забезпечення законності та багатьох інших процесів правової діяльності.

Більш правильною ми вважаємо точку зору, згідно з якою юридичні гарантії починаються з їх конституційного закріплення, з наступною деталізацією їх у законах. Без цього закріплення перехід від повинного до суцього не може відбутися.

Крім того, гарантії мають свій самостійний зміст, відмінний від змісту прав людини. Реалізація права є справою суб'єкта права, а реалізація гарантій – справа суб'єкта гарантій. Тому, якщо суб'єкт не здійснює належне йому право, не виявляє ініціативи щодо його реалізації, то і юридичні та інші гарантії будуть залишатися у вигляді законодавчих положень, на рівні нормативних актів, а не отримають значення юридичних фактів. Для реалізації гарантій потрібні індивідуальні акти публічної влади як суб'єкта гарантій. Якщо громадянин ініціативно не реалізує своє право, то відповідні юридичні гарантії в такому разі також не реалізуються, однак при цьому вони залишаються існувати як правове явище, але тільки у вигляді нормативного припису, а не як владна діяльність щодо реалізації відповідної гарантії. Таким чином, гарантії права людини реалізуються не відокремлено, а лише одночасно з реалізацією самого права його суб'єктом [12, с. 49].

Ці загальні положення щодо поняття юридичних гарантій та співвідношення їх з правами і обов'язками людини і громадянина є базою для визначення змісту поняття юридичних гарантій права на доступ до публічної інформації.

Юридичні гарантії права на доступ до публічної інформації починаються з їх конституційного закріплення, яким диктується подальше законодавче регулювання. Конституційне визначення інформаційних прав людини у контексті обов'язку органів влади та їх посадових осіб, включаючи і законодавця, діяти на підставі Конституції України, а також у контексті ст. 92, становить конституційну гарантію законодавчого регулювання існування та здійснення вказаних прав.

Разом з тим, встановлена вимога до самого законодавчого регулювання про те, що здійснення прав збирання, зберігання, використання і поширення інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

У зв'язку з цим виникає запитання: чи стосується вказана вимога права на доступ до публічної інформації? Адже у ст. 50 Конституції України задекларовано, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена. Але у цій статті нічого не сказано про обмеження права на доступ до вказаної інформації, і навіть забороняється її засекречувати

будь-кому. Тобто, право на доступ до зазначеної інформації є необмеженим, на відміну від інших інформаційних прав, вказаних у ст. 34 Конституції України.

Такий висновок підтверджує і ч. 1 ст. 64 Конституції України, в якій вказано, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України, але допускаються окремі тимчасові обмеження конституційних прав людини, крім передбачених деякими статтями Конституції. Серед цих статей не вказано ст.ст. 32, 34, 50, тому всі інформаційні права людини, у т. ч. право на доступ до публічної інформації та доступ до інформації про стан довкілля тощо, можуть зазнавати в умовах воєнного або надзвичайного стану окремих обмежень на певний строк.

Іншу конституційну гарантію – захист інформаційних прав людини, зокрема і права на доступ до публічної інформації, визначає ст. 55 Конституції України, за якою суб'єктами вказаної юридичної гарантії виступають суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та Конституційний Суд України. При цьому дана юридична гарантія не може бути обмежена навіть тимчасово в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Підсумовуючи все викладене вище, ми можемо зробити **висновок**, що Конституція України закріплює ряд гарантій права людини і громадянина на доступ до публічної інформації, разом з тим вони є не досить чітко визначеними і лише в процесі їх законодавчої деталізації набувають більш конкретизованого виразу. Конкретизація конституційних гарантій на рівні закону, їх законодавча «розшифровка» була здійснена, в першу чергу, у базовому для даної сфери суспільних відносин Законі України «Про доступ до публічної інформації», який був прийнятий 13 січня 2011 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан. Советское государство и право / В. В. Копейчиков. – Х., 1984. – С. 21–25.
2. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений) / В. А. Патюлин. – М. : Наука, 1974. – 246 с.
3. Воеводин Л. Д. Реализация конституционных прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов власти социалистического государства / Л. Д. Воеводин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 14–24.
4. Нерсесянц В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан. Социалистическое правовое государство : концепция и пути реализации / В. С. Нерсесянц. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 60–65.
5. Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 2001. – 776 с.
6. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : Дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. Й. Магновський ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 221 с.
7. Охрана прав личности советским законодательством / Отв. ред. А. И. Масляев. – М. : Наука, 1985. – 165 с.
8. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. (Очерк теории) / С. Н. Братусь, С. Н. Кудрявцев, В. Н. Кудрявцев. – М., 1978. – 354 с.
9. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.
10. Витрук Н. В. О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан. Изв. вузов. Правоведение / Н. В. Витрук. – 1964. – № 4. – С. 29–38.
11. Толкачев К. Б. Методологические и правовые основания личных и конституционных прав и свобод человека и гражданина и участие в их защите органов внутренних дел : Монография / К. Б. Толкачев. – С.-Пб., 1997. – 175 с.
12. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян. Наукова доповідь / Керівник автор. кол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.
13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К. : Рад. шк., 1994. – 236 с.
14. Кудрявцев Ю. В. Норма права как социальная информация / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.